

Х ОГЛЯДИ

Ігор Возний (м. Чернівці)

СТЕЖКАМИ ПОХОДУ КНЯЗЯ ІГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА

Рец. на: Звагельський В. Б. *Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень “Слова о полку Ігоревім”)*. — Київ — Суми, 2010. — 236 с.

У видавництві Сумського державного університету вийшла у світ монографія кандидата філологічних наук, доцента, старшого наукового співробітника з історії, провідного наукового співробітника СумДУ В. Б. Звагельського, присвячена стародавнім шляхам Лівобережної України, зокрема з’ясуванню історико-географічних реалій, пов’язаних з походом Ігоря Святославича Сіверського у Половецький Степ навесні 1185 р. Цей похід, оспіваний у славнозвісному “Слові о полку Ігоревім” та детально описаний в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, став відправною віхою досліджень вченого.

Понад 200 років науковці розробляли різноманітні аспекти маршруту Ігоря Сіверського та місця битви, проте ще залишається багато нез’ясованих і спірних питань.

Першу частину книги складають розділи, в яких проведено аналіз версій щодо вже відомих давніх шляхів, встановлення місць пролягання інших доріг і локалізації переправ. Окрім широковідомих Муравського шляху з його відгалуженнями — Ізюмською та Кальміуською дорогами, Залозного та Бакаєвого шляхів, магістралі Булгар-Київ, автор накреслює невідомі раніше, але зафіксовані у писемних джерелах Кончаківський шлях, Лоцицьку дорогу, Поле та ін. Отримавши таким чином досить виразну картину сухопутних комунікацій Східного Лівобережжя, В. Б. Звагельський досить упевнено визначає маршрут сіверських полків саме Лоцицькою дорогою. Характерно, що наявність такого шляху передбачали вчені і раніше, тепер же це знайшло конкретне підтвердження.

Привертає увагу прискіпливе ставлення автора до топонімів. Так, аналізуючи відповідні назви і прив’язуючи їх до місць переправ у Середньому Посеймі, вчений моделює досить щільну мережу пізньосередньовічних шляхів, а в окремих випадках (Пирогівка на Десні, Путивль на Сеймі, Тополі на Пслі) — і часів Київської Русі.

Важливим є відкриття і локалізація Кончаківського шляху, який, на думку автора, зберіг у собі ім’я відомого половецького хана. Шлях цей пролягав уздовж Ворскли і, як намагається довести автор, саме ним Кончак вдирався у землі Русі в 1171 р.

На основі пізньосередньовічних джерел В. Б. Звагельський локалізував 33 броди на Сіверському Дінці (раніше, за підрахунками Д. І. Багалія, було відомо лише 11 переправ), що є дуже важливим, адже в літературі поширена думка, що війська Ігоря Святославича переправлялися через Донець саме через Ізюмський брід, а розташовані поруч гора Кременець — гіпотетична Шеломянь “Слова” — і річка Сальниця є тими опорними пунктами, від яких і слід вести усі подальші розрахунки маршруту русичів. Як показує В. Б. Звагельський, і річка Сальниця, і Шеломянь розташовані зовсім в іншому місці, і прив’язувати їх до Ізюмської переправи немає жодних підстав, оскільки поруч знаходяться десятки інших бродів, а Шеломянь наприкінці XII ст. не могла бути розташованою на Середньому Дінці, оскільки кордони Русі і Степу пролягали значно західніше — у Поворсклі.

Тож не випадково окремий розділ монографії присвячено проблемі розташування Шеломяні, відомої за рефреном “Слова” — “О, Руская земля, иже за Шеломянем еси!”. Проблема локалізації цього об’єкта нараховує понад два століття і зводиться до трьох основних гіпотез: Шеломянь — метафора, символ далекої відстані від батьківщини; суходол, підвищення — Донецький кряж; гора Кременець біля міста Ізюм на Харківщині. В. Б. Звагельський обґрунтовує нову оригінальну версію, що Шеломянь — це укріплення, мури відомого Більського городища скіфської культури — античного міста Гелон, що якраз розташоване на порубіжжі. Маючи базову філологічну освіту і науковий ступінь кандидата філологічних наук, автор вибудовує досить сміливу фонетичну схему, згідно з якою іменник Гелон на

слов'янському мовному ґрунті мав звучати як *шелом, *шеломя.

Археологи протягом десятиліть шукали цей Гелон Геродота. Одні дослідники (В. О. Іллінська), виходячи з фонетичних особливостей назви, локалізували його на території Києва, пов'язуючи з Солом'янкою, Жулянами і т.ін., але не знаходили археологічного відповідника, інші (Б. А. Шрамко, Б. О. Рибаків, Б. М. Мозолевський), спираючись на матеріали археології, вказували на Більське городище, але не мали топонімічного підтвердження. В. Б. Звагельський відшукав фонетичний відповідник — старе русло Ворскли (нині одна з стариць) має і сьогодні назву Солом'янчик. Ця стариця, колишне основне русло Ворскли, пролягала саме під правим корінним берегом біля підніжжя потужних валів Гелона. Звичайно, таке сміливе припущення потребує додаткової аргументації. Пошук у цьому напрямку видається вельми перспективним.

Значне місце у монографії відведено локалізації річок Сюурлій та Каяла, пов'язаних з походом Ольговичів у 1185 р. За два століття досліджень у науці виробилися десятки різних версій і гіпотез, які в одних випадках доповнюють одна одну, а в інших — вступають у протиріччя. Більше того, думки дослідників розходяться навіть у питанні стосовно того, у басейнах яких річок шукати ці об'єкти — Дона чи Дніпра, і чи взагалі йдеться про реально існуючу річку — чи це просто метафора — річка туги, річка-Жаль? Проаналізувавши існуючі варіанти, згрупувавши їх за географічним принципом, автор, на нашу думку, досить переконливо доводить, що підстав для останнього песимістичного погляду взагалі не існує.

Перш за все, вважає автор, слід відмовитися від вельми непевної локалізації р. Сальниця біля Ізюма. Він погоджується з Б. О. Рибаківим, що Каяла — річка Дніпровського басейну

або басейнів тих річок, що впадають в Азовське море, але шукати її слід південніше. Тобто В. Б. Звагельський є прихильником так званого Надазовсько-Каяльського варіанта. Дійсно, ігнорувати наявність цілого гнізда “каяльських” гідронімів методологічно неправильно.

Опосередковано підтверджують цю ідею два комплекси матеріалів, що вперше в Україні вводяться автором до наукового обігу у зв'язку з піднятими питаннями. Це історико-етнографічні “сибірські” дані переселенців з Надазов'я до р. Об і забута робота німецького історика XVIII ст. Тунманна. У цих матеріалах об'ємно прослідковується наявність р. Каяла у післямонгольській час саме у Надазов'ї.

Конструктивним є і локалізація р. Русь, що згадується у “Слові о полку Ігоревім” під час відповідного удару хана Гзи на Середньому Сеймі, при цьому локалізація в цій же місцевості Пліснеська і нове прочитання “Лозія” здається нам дещо хибним, потребуючим подальших розробок.

До недоліків слід віднести і слабке висвітлення комунікаційної мережі півдня, зокрема Причорномор'я.

Особливістю рецензованої монографії слід вважати широке залучення автором матеріалів археології з прив'язкою багатьох стародавніх населених пунктів і скарбів до древніх шляхів, що у сукупності з даними писемних джерел і географії досить переконливо доводять: більшість переправ були ключовими пунктами переплетіння доріг і у більш давні хронологічні періоди — у часи Київської Русі — і навіть раніше — у скіфську епоху.

Вихід у світ монографії В. Б. Звагельського слід вітати. Після відомих праць К. В. Кудряшова, Б. О. Рибаків, М. Ф. Гетьманця, присвячених аналогічним проблемам, понад два десятиліття ґрунтовних досліджень не виходило. Тому рецензована книга стане у нагоді фахівцям і прислужиться на ниві досліджень нашої минувшини.

